

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 159.9

С. В. Баранова

кандидат психологічних наук, доцент,
старший науковий співробітник лабораторії соціально-психологічних технологій
Інститут соціальної та політичної психології
Національної академії педагогічних наук України

СИТУАЦІЯ ТРАНЗИТИВНОСТІ ЯК УМОВА МОЖЛИВОЇ ДЕФОРМАЦІЇ ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ

У статті представлено аналіз соціально-психологічних характеристик ситуації транзитивності. Розглянуто теоретичні підходи до особливостей прояву деструктивних чинників, що спричиняють процес деформації особистісної зрілості. Надано характеристику національним особливостям проживання ситуації транзитивності як надзвичайно глибокої соціокультурної кризи. Припущено, що національні особливості проживання ситуації транзитивності обтяжуються, зокрема, спадщиною посттоталітарного режиму.

У контексті дослідження особливостей становлення особистісної зрілості зазначено, що деструктивність розглядається нами як самодетермінована відповідь особистості на поклики потенційних можливостей особистісного росту, самозмін і як етап у досягненні особистісної зрілості. Також доведено, що через рефлексивний процес самозмін особистість має можливість набуття відповідальності за процес власного особистісного росту.

Ключові слова: транзитивність, особистісна зрілість, деструктивність, суспільні трансформації, газлайтинг, рефлексивна самозміна, набуття відповідальності.

Постановка проблеми. Для характеристики сучасного етапу розвитку суспільства в нашій країні використовуються терміни, які зводяться до стану кризи, а саме: «нестабільність», «надзвичайність», «трансформація», «реструктуризація», «пошук нових шляхів» та ін. Крах тоталітарної системи, яка залишалася в спадщину від радянських часів, зумовив процес становлення нової соціальної суб'єктності. Однак через відсутність нових правових основ для вираження інтересів різних груп населення, які раніше були присвоєні бюрократичними структурами влади, будь-який загальний інтерес сприймається з надзвичайною підозрою як інтерес плутократії або іншої групи, які мають корисні цілі. Отже, на практиці Україна на шляху побудови демократичного суспільства вирішує суттєві проблеми й долає численні труднощі. На наш погляд, для розуміння закономірностей становлення особистісної зрілості й відповідальності в трансформаційних умовах важливо розкрити специфіку прояву системи суспільних відносин, яка характеризує суспільство в даний історичний момент розвитку, оскільки соціальна ситуація є вихідним чинником, що детермінує розвиток людини і як особистості, і як суб'єкта життєдіяльності.

У фундаментальних наукових розвідках вітчизняних дослідників у галузі соціальної й політичної психології та психології особистості (В. Васютинський, І. Жадан, П. Горностаї,

В. Духневич, О. Кочарян, П. Лушин, М. Найдъонов, Л. Найдъонова, Є. Носенко, С. Максименко, В. Москаленко, М. Слюсаревський, В. Татенко, С. Циба, М. Шаповал, С. Хілько та ін.) визначено особливості стану суспільства в період соціокультурної кризи, до яких віднесено: 1) загострення соціальних конфліктів; 2) рефлексивну модернізацію суспільства (переосмислення історії і стосунків); 3) інформаційні війни й інші комунікативні процеси. Крім того, соціальна ситуація нестабільності в нашій країні зумовлена потужними суспільними викликами, головною особливістю яких дослідники вважають реальність, коли швидкість і радикалізм соціальних змін поєднуються з відсутністю в них єдиного вектора.

Ідея соціальної природи деструктивних чинників відображена в класичній філософії (Е. Дюркгейм, Е. Фромм та ін.) і сучасній соціології. Сучасні вітчизняні автори, як-от Л. Герасіна, О. Донченко, О. Дроздов, М. Скок, О. Петрунько, З. Спринська й ін., деструктивність розглядають як форму активності суб'єкта, спрямовану на руйнування зовнішніх структур і вибудовування власного, відмінного від інших структур образу, коли індивідуалізм стає однією із пріоритетних форм прояву активності. У цій ситуації деструктивність людини є способом самовизначення, коли інші шляхи недосяжні; у спрощеному вигляді – це реакція на неможливість здійснення ідентичності.

Мета статті – зробити теоретичний аналіз особливостей деформації особистісної зрілості в ситуації транзитивності.

Виклад основного матеріалу. Будь-який соціальний процес (соціальний факт) існує в межах знакової системи культури й розглядається як символічний порядок, який визначається допустимими моделями та формами соціальної взаємодії. Транзитивна ситуація виникає не лише у зв'язку з дистанцією чи розривом, що розділяє два світи нормативно-правових відношень (один з яких – світ, звідки людина йде, а інший є світом, куди вона прокладає свій шлях – С. Б.), для подолання якої потрібен певний час і можливості. Транзитивна ситуація є також ситуацією, яка завершує одну форму символічного порядку, готує й створює іншу. Умови транзитивності створюються сферою, в якій пов'язується постфеномен, тобто процеси, які йдуть за завершенням чогось, і префеномен – процеси, що закладають початок чогось іншого, майбутнього. Однак транзитивний період, який є підготовчим етапом на шляху звільнення від осадів, слідів екстремального досвіду й переходу до вирішення життєвих задач, ухвалення рішень, прийняття відповідальності, може виконати чи не виконати своє призначення лише у зв'язку з вирішенням чи невирішенням людиною життєвих задач, що постали перед нею в транзитивній ситуації [1, с. 40].

Будь-які кризові, перехідні епохи в історії культури викликають до життя феномен поляризації людей (П. Сорокін), який виявляється в тому, що когось зміни паралізують, гальмують, а когось активізують. Багато в чому цей розподіл пов'язаний із тим, якою мірою людина може тверезо й зріло подолати труднощі вибору й невизначеності, народжені транзитивністю.

Створення стабільності й цілісності особистості, яке значною мірою забезпечується традицією, релігією, стабільною монокультурою, зараз, у полікультурній, до того ж транзитивній ситуації, стає долею самої особистості, потребує здійснення континуальної роботи, що має буттєво-темпоральний, культурно-історичний плани (для виживання й розвитку, для відтворення культури та її виробництва) (М. Магомед-Емінов, 2009 р.) [1]. Згідно з діалектичними законами філософії, там, де є руйнування, там є і творення, і навпаки. Однак, на жаль, у реальності в людства не завжди є ресурс і можливість шукати творче в глибинах руйнівного й чекати, коли одне перетвориться на інше. На думку З. Спринської, деструктивність і агресія стають одним із засобів досягнення життєвих цілей [2].

Крім того, для сучасного суспільства загалом і в Україні зокрема актуальна проблема асоціальної спрямованості дій його громадян, супроводжуваних насиллям і жорстокістю стосовно соціаль-

них інститутів. Нерідко антисуспільний характер вчинків уявляється учасниками як форма протесту й обґрунтовується природним прагненням людини реалізувати свою індивідуальність. Часто особи, які вчиняють таке, представляють структури, що виконують функції регуляції суспільних відношень. Використання ними атрибутів соціальної ролі й професійної компетенції, зловживання ними як інструментом протесту має найбільш ефективний результат порівняно з діями провокативної меншості. Готовність суб'єкта до фальсифікації виконуваної соціальної ролі, професійної позиції, руйнування системи сформованих зв'язків, норм і правил, нездатність нести відповідальність можуть свідчити про наявність особливої деструктивної форми активності, властивої жертвам тоталітарних режимів. Сучасний вітчизняний соціолог Л. Герасіна інтерпретує насильницький прояв тоталітарних режимів як:

1) «легітимний примус» – державницькі дії зі здійснення управлінських функцій, які спираються на право й обмежені правом, що означає делеговане народом право держави на насилля в умовах суспільного договору (за Т. Гоббсом);

2) діяльність, спрямовану на затвердження політичного домінування окремих соціальних верств (класів, еліт) через обмеження прав і потреб інших суспільних груп;

3) вандалізм (антикультурний – руйнування історико-культурних цінностей, антигуманний – застосування засуджених сучасною цивілізацією засобів страти людей, знущань і тортур);

4) «байдужість як насильство» виникає щоразу, коли людина (наприклад, уповноважена особа) зневажає проблеми людей, які залежать від неї; тому її бездіяльність розцінюється контрагентом інтеракції як зло [3].

Ключовими формами виявлення політичного насильства вважають війну, революцію, бунт, повстання, тероризм, геноцид і етноцид, які пов'язані із загибеллю людей і великими руйнуваннями. Серед форм зовнішньополітичної взаємодії держав, народів, політичних організацій найбільш насиченою насильницьким змістом є військова агресія, що може бути відображенням, серед іншого, й нестримних політичних амбіцій диктаторів, їхнього стратегічного прагнення до необмеженого владарювання або глобального політичного панування.

У нашій країні зараз проживається надскладна ситуація надзвичайно глибокої соціокультурної кризи, яка виявляється в знищенні собі подібних, як це буває під час воєн, що має привести людину до глибокого розуміння й прийняття життя як основної цінності й смислу. Саме завдяки здатності усвідомлювати кінечність свого буття людина може признати цінність власного життя і цінність життя іншого, довести необхідність свого

існування й бути визнаною, свою унікальність і цінність бути цінною для іншого. Проте для такого усвідомлення потрібно було сплатити ціну понад 10 тис. життів і страждань 4,4 млн. громадян України [4]. На наш погляд, очевидно, що громадянам нашої країни було важливо сплатити саме таку ціну, щоб жити інакше.

Крім того, ще однією формою прояву спадщини тоталітарного впливу системи (сім'ї, влади) є синдром набутої (вивченої) безпорадності (далі – СНБ), що розглядається як особлива форма неадаптивної поведінки людини внаслідок пережитої суб'єктом невідконтрольності ситуації чи її тривалості незалежно від докладених зусиль. Сучасний ізраїльський політолог Я. Овед пов'язує такий стан з успадкованою від тоталітарного режиму «активною несвободою», коли особистість чи колектив підводять до того, щоб вони «самі робили лише те, що потрібно». Крім того, основною особливістю виявлення тоталітарності/деструктивності агресії в сучасних умовах є ситуація тривалого газлайтингу (від англійської назви п'єси «Газове світло») – форми психологічного насилля, головне завдання якого – примусити людину сумніватися в об'єктивності свого сприйняття, а також у самій реальності. Психологічні маніпуляції покликані представити індивіда «дефективним», ненормальним. Коли агресор переконує/хоче переконати жертву в тому, що «нічого не було» і «ти все перебільшуєш», то тим самим ще раз переконує жертву в її неадекватності. Поширеною, проте рідко виявленою формою газлайтингу, є прояв аб'юзу (з англ. – «зловживання», «жорстоке ставлення»). Газлайтинг і аб'юз – дуже схожі між собою і дуже часто трапляються у відносинах одночасно. Так буває тоді, коли агресор не тільки заперечує адекватність жертви, але і змушує її мислити абсолютно протилежно. Річ у тому, що образа і приниження людини – це спосіб знизити її самооцінку і підвищити свою, утвердиться у власній значущості за рахунок іншого/молодшого, меншого. Саме це так необхідно людям, які знають, як використовувати газлайтинг. Із цієї причини в сім'ях, де один із партнерів робить іншого «неадекватним», часто присутній аб'юз, причому як у моральній, так і у фізичній формі. Така форма відносин поширюється й домінує на всіх рівнях системи взаємодії в соціумі: від сімейних «чоловік – жінка» і «батьки – дитина», до професійних – «начальник – підлеглий», відношень влади, тим самим породжується система подвійних стандартів. За таких умов діагнозом нашої цивілізації, за Д. Леонтьєвим, є розрив між готовністю бути причиною якихось дій і готовністю відповідати за їхні наслідки, розрив у свідомості між вчинками та відповідальністю [5].

Ми вважаємо, що синдром набутої безпорадності, як і прояви ятрогенії, дидактогенії, зумов-

лені інгібіційною формою впливу, може стати закріпленим на символічному рівні інтегрованості структури особистості. Основні причини цих форм активності особистості такі:

1) тривалий інгібіційний вплив значущих для особистості суб'єктів (самого себе) (наприклад, моббінг, газлайтинг, аб'юз чи власна прокастинація), які внаслідок тривалості чи значущості впливу стають вбудованою архітектурною спорудою в символічному порядку внутрішнього світу особистості;

2) індивідуальна значущість ситуації для особистості;

3) неможливість розповісти будь-кому про те, що сталося.

Це відображається в нездатності суб'єкта нести відповідальність, у втечі від відповідальності, її уникання. Переважним способом подолання труднощів і ухвалення рішень є варіант наочної демонстрації такої поведінки: «проблеми зникають, якщо про них не думаєш». Втеча особистості від відповідальності виявляється в різних формах: вихід із сім'ї, перехід в іншу професію, в іншу вікову групу, переїзд до іншої країни. Однак цей феномен за розмаїття його життєвих форм є симптомом уникання особистістю труднощів, зміни позиції (зазвичай через суперечливість останньої чи її невідповідності можливостям особистості – С. Б.), нездатності продуктивно подолати протиріччя, тривало витримувати їх, і тоді ми говоримо про особистісну кризу (вікову, розвитку, екзистенціальну) [6]. Нemoжливiсть подолання такої ситуації переміщує людину в маргінальне становище чи нейтральну зону; становище, коли звичні стереотипи мислення й поведінки вже не спрацьовують, а нових ще немає. Це стан «між небом і землею», «проміжний період», про який Е. Йоманс пише, що це «час запитань, а не відповідей на них, це час учитися любити запитання, любити те, що поки що не має рішення» [7, с. 127].

У роботі Е. Фромма «Анатомія человеческой деструктивности» зазначено, що людська природа деструкції, власне, і прихована в культурному середовищі суспільства, яке прагне до обмеження свободи з допомогою соціальних інструментів [8]. Деструктивна активність пов'язується з порушенням нормативно-рольового прояву в різних її делінквентних і девіантних формах поведінки як форма прояву агресії. Однак Е. Фромм вважає, що деструктивність, спрямована зовні, є лише відображенням того, що спрямоване всередину, отже, якщо деструктивність особистості не спрямована на себе, то і на оточення вона вилитися не може, ми в цьому цілком погоджуємося із класиком.

3. Фрейд зазначав, що «Зверх-Я», що постає як критична інстанція, совість і почуття провини, може розвивати стосовно «Я» таку жорстокість

і суворість, що перетворюються на садизм і нещадну лють [9]. Через деструкцію людина захищає зовнішній світ від власної агресії всередині себе. Зовнішня реальність відчувається занадто фруструючою. Фруструючою через те, що людина залишається наодинці зі своїм внутрішнім болем, страхом, часто пустотою, переживає власну непотрібність, нікчемність. Деструкція тут – спосіб уникання протиріч і неможливості зробити вибір, уникання відповідальності, пов'язаної, наприклад, із задоволенням занадто актуалізованої потреби в будь-якій сфері життєдіяльності особистості (міжособистісні відносини, професійна діяльність, особливості комунікації тощо). Вона може мати зовнішню і внутрішню спрямованість: зовнішні прояви (вандалізм, жорстокість до людей і тварин, війни, теракти, екоцид); внутрішня спрямованість як форма саморуйнування (вживання алкоголю, наркотиків, психотропних речовин, суїцид тощо). Людина перестає критично переглядати й оцінювати свою поведінку, виникає нерозуміння дійсності й когнітивне спотворення сприйняття загалом. Іноді фінішною точкою таких хворобливих переживань стає суїцид. Вмерти стає легше, ніж залишатися живим, непотрібним і безпомічним.

Однак кожна психічна криза має два прояви: деструктивний і конструктивний, тим самим вона створює умови для руйнування застарілих, неадекватних форм і виникнення нових, актуальних. Негативним наслідком кризи може бути або «застрявання», або будь-яка з форм регресу, позитивним – перехід на новий етап розвитку особистості або набуття нових якостей [10]. Тільки бачення себе в цій точці реальної нестерпності, оцінювання й приймання себе і свого власного досвіду, який привів до такої ситуації; опора на саму себе і свій ресурс; нестримне бажання змінити ситуацію, яка склалася, є умовами прийняття відповідальності особистості за себе, свої дії і їх наслідки. Оскільки, як пише К.Г. Юнг, «коли руйнуються всі основи й опори, немає жодного укриття, страховки, лише тоді виникає можливість переживання архетипу смислу» [11, с. 121]. Отже, подолання вікових криз сприяє розвитку людини, екзистенційних – становленню особистісної зрілості.

Лауреат Нобелівської премії 1957 р., французький романіст і філософ-екзистенціаліст Альбер Камю зазначав: «Якщо для тварини вищою цінністю є збереження життя, то для людини більш важливе визнання цінності її життя іншими людьми». Вся історія людства, на думку філософа, є незкінченною боротьбою за всезагальний престиж і абсолютну владу. Щоб бути визнаною іншими, людина має передусім сама знайти смисл свого власного життя, довести самій собі значущість свого існування, свою силу. Проте, на жаль, сьогодні людина занадто зайнята, їй не до особистісного росту. Тоді людина доводить свою значущість

через деструктивні дії. Антуан де Сент-Екзюпері подарував нам крилатий вислів про те, що карає і саджає в тюрми невпевнений у собі. Він знищує свідків і суддів. Але для того, щоб здобути велич, недостатньо знищити свідків власної нищоти.

Однак деструкція не може бути кінцевою метою діяльності, вона супутня будівничій, творчій діяльності. Приклади таких проявів становлять теорії, за якими жили їхні творці – дослідники в галузі філософії, психології – класичні теорії Льва Гумільова, Віктора Франкла, Еріка Фромма й ін., які не втратили актуальності й сьогодні.

У контексті нашого дослідження особливостей становлення особистісної зрілості вважаємо важливим зазначити, що деструктивність розглядається нами не з погляду деформуючої зміни структури особистості, наприклад, у професійній діяльності, яка призводить до руйнування її як суб'єкта реалізації, а з позиції онтологічного розвитку в конкретних соціально-історичних умовах трансформації як етапу становлення особистісної зрілості й відповідальності в процесі взаємодії із соціумом. Можна сказати, що криза закладена вже в основній властивості особистості – прагненні розвиватися й самовдосконалюватися, тобто постійно змінюватися. У процесі життєдіяльності людина, як і будь-який живий організм, неминуче руйнує ті чи інші природні й соціальні об'єкти. Подолання кризи можна розглядати як самодетерміновану відповідь особистості на поклик потенційних можливостей особистісного росту, самозмін. У такому разі деструкція є незмінним законом життя й етапом у досягненні особистісної зрілості.

Висновки. У результаті проведеного теоретичного аналізу ми дійшли висновків, що процес становлення особистісної зрілості може як відбуватися в напрямі творчого розвитку, так і зупинитися внаслідок застрявання, непрожиття ситуації, яка має деструктивний характер. Деструктивність є наслідком порушення функціонування особистісної зрілості як цілісної системи, що феноменологічно виявляється в психічних (в основному функціональних), психосоматичних і поведінкових розладах. Незрілі деструктивні форми активності є наслідком впливу на особистість комплексу чинників, як-от: особливості зміни соціальних норм; особливості розвитку особистості; особливості конкретної ситуації й обставин; протяжність кризової ситуації в часі.

Для України в нинішній ситуації трансформації, за відсутності ідеології, що об'єднує, і ціннісних доміант, проблема соціальної деструктивності є надзвичайно актуальною, оскільки необхідне вироблення стратегій, що стримують і трансформують руйнівні тенденції, які провокують суспільство до прояву деструкції.

Досягнення особистістю стану зрілості не з'являється в людини несподівано й одразу, вона

рефлексивно повинна свідомо проживати кожну мить свого життя через рефлексивний процес самозмін і набуття відповідальності в процесі особистісного зростання. Цілеспрямований вплив на будь-яку з форм прояву деструктивності з метою її трансформації буде розглядатися як оволодіння особистістю потенціалом власної агресії, вироблення свідомих способів управління на індивідуальному й груповому рівнях. Зусилля щодо подолання незрілих деструктивних форм активності мають ґрунтуватися на врахуванні особливостей роботи із травматичним досвідом, бути комплексними, мати цілеспрямований характер.

Література:

1. Магомед-Эминов М. Деятельностно-смысловый подход к психологической трансформации личности: автореф. ... дисс. докт. психол. наук: 19.00.01; Моск. гос. университет им. М.В. Ломоносова. М., 2009. 53 с.
2. Спринська З. Агресія як один із засобів досягнення життєвих цілей. Вісник соціально-гуманітарного факультету. 2009. Вип. II. С. 194–197. URL: <http://ddpu.drohobych.net/fahovi-naukovi-vidannya/>.
3. Герасіна Л. Насильство як соціальна деструкція. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. 2015. № 1148. С. 35–40. URL: <https://periodicals.karazin.ua/ssms/article/view/4464/4036>.
4. Названо количество пострадавших от агрессии РФ. URL: <https://korrespondent.net/ukraine/3969466-nazvano-kolychestvo-postradavshykh-ot-ahressyy-uf>.
5. Леонтьев Д. Феномен ответственности: между недержанием и гиперконтролем. Экзистенциальное измерение в консультировании и психотерапии. Т. 2. Вильнюс: ВЕАЭТ, 2005. С. 7–22. URL: <http://institut.smysl.ru/article/responseability.php>.
6. Баранова С. Динаміка процесу особистісного зростання (на прикладі досвіду вимушених переселенців). Особистість в умовах кризових викликів сучасності / за ред. С. Максименка. К., 2016. С. 433–441. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/704987/>.
7. Йоманс Э. Самопомощь в мрачные периоды. Психосинтез и другие интегративные техники психотерапии / под ред. А. Бадхена, В. Кагана. М.: Смысл, 1997. С. 108–136.
8. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. М.: АСТ, 2017. 736 с.
9. Фрейд З. Психология бессознательного: сб. произведений. М.: Просвещение, 1990. 448с.
10. Баранова С. Концепція особистісної зрілості в умовах суспільних трансформацій. Проблеми політичної психології: зб. статей / НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; за заг. ред. М. Слюсаревського. К.: Міленіум, 2017. Вип. 5 (19). С. 126–133.
11. Юнг К.Г. Архетип и символ. М.: Ренессанс; СП «ИВО-Сид», 1991. 304 с.

Баранова С. В. Ситуация транзитивности как условие возможной деформации личностной зрелости

В статье представлен анализ социально-психологических характеристик ситуации транзитивности. Рассмотрены теоретические подходы к особенностям влияния деструктивных факторов, которые способствуют процессу деформации личностной зрелости. Выявлена характеристика национальных особенностей проживания ситуации транзитивности как чрезвычайно глубокого социокультурного кризиса. Доказано, что деструктивная активность личности может привести к асоциальным и просоциальным эффектам, которые влияют на особенности социального функционирования личности и тем самым порождают деструктивную направленность системы социальных отношений, возможные процессы инфляции и редукции личностной зрелости. Отмечено, что только через рефлексивный процесс самоизменения личность может брать ответственность на себя за процесс личностного роста.

Ключевые слова: личностная зрелость, транзитивность, социальные трансформации, газлайтинг, рефлексивное самоизменение, ответственность.

Baranova S. V. The situation of transitivity as a condition of possible deformation of personality maturity

The article presents an analysis of the socio-psychological characteristics of transitivity situations. The theoretical approaches concerning the features of the manifestation of destructive factors contributing to the process of deformation of personal maturity are considered. The national peculiarities of living the situation of transitivity as an extremely deep socio-cultural crisis were characterized. It is assumed that the national peculiarities of living the situation of transitivity are burdened by the legacy of the post-totalitarian regime. It is proved that the destructive activity of the personality leads to a sociality and prosocial effects that affect social functioning, and thus, generate a destructive orientation of the system of social relations, and it generates the processes of inflation and reduction of the content of the individual.

It is revealed that inhibitions of the form of interaction can become fixed at the symbolic level of the integrated structure of the personality, and thus influence the process of deformation of personal maturity. The main reasons for the se forms of activity are named. Also, it is proved that through there flexive process of self-change a person has the opportunity to acquire responsibility for the process of his own personal growth.

Key words: transitivity, personal maturity, social transformations, gaslighting, reflexive self-change, acquisition of responsibility.